

ÇAĞDAŞ BİR TANIĞIN KALEMİYLE ZİYA GÖKALP*

Zeki ARIKAN**

Ziya Gökalp'in ölümünün 80. yıldönümünde İstanbul Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünün düzenlediği bu sempozyuma karınca karınca bir katkıda bulunmak istedim. Bu katkı, Gökalp'in çevresinde bulunmuş, onu yakından tanımış bir tanığın yazdıklarını değerlendirmek, dile getirmek bağlamında olacaktır. Söz konusu tanık, İttihat ve Terakki'nin sol kanadında yer alan, uzun yıllar, partinin sözcüsü konumundaki *Tanin* gazetesinin başyazarlık görevini yürüten Muhittin Birgen (1885-1951)'dir. Muhittin Birgen de İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin önde gelen yazar, düşünür ve siyaset adamlarından biridir. Tanin başyazarı olarak fırka içinde önemli bir rol oynadı ve hatta Çorum Mebusu olarak Osmanlı Mebusun Meclisine dahi girdi. Mütarekede Tanin kapatılmış ve pek çok yurtsever gibi o da Ankara'nın yolunu tutmuştur. Yazar olarak ulusal dâvanın savunmasında etkin bir rol oynadı¹. Kısa bir süre de Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü görevinde bulundu². Sonra ticaret amacıyla fakat "emsalsiz inkılabı" yerinde görmek için Kafkasya'ya gitti. Dönüşünde öğretmenlik ve gazetecilik yaptı. Sonra İzmir'e giderek buradaki İncir Kooperatifinin başına geçti. Böylece İkinci Meşrutiyet döneminden beri bir kalkınma modeli olarak savunduğu kooperatifçiliğin kusursuz bir uygulamasını yaptı³.

---

* İ.Ü.E.F. Sosyoloji Bölümü tarafından 25-26 Ekim 2004 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenmiş olan *Türkiye'de Sosyoloji - Ziya Gökalp Sempozyumu* konulu toplantıda sunulan aynı başlıklı bildirinin metnidir.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi Tarih Bölümü.

¹ Zeki Arıkan, "Muhittin Birgen, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele", *AÜ. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 20 (1997), 365-386.

² Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İstanbul, 1943, 229-230.

³ Tarih Vakfı, *Tarih Tarihi Projesi*, İzmir, 1993. Muhittin bu görevi yaparken, kooperatifçiliğin bilimsel yanını da ihmal etmemiş ve ilk bağımsız kooperatifçilik dergisi olan *Türk Kooperatifçisi* dergisini çıkarmıştır. Bülent Varlık, "Muhittin Birgen ve Türk Kooperatifçisi Dergisi", *İletişim*, 4 (1982), 163-216. Ayrıca Bk. Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat"*, (1908-1918), Ankara, 1982.

Muhittin Birgen “İttihat ve Terakki’de On Sene” başlığı altında 1936-37 yıllarında anılarını dizi halinde *Son Posta* gazetesinde yayımladı. Bu sırada kendisi, *Son Posta* gazetesinin yazarları arasında yer alıyordu. *Her Gün* sütunu onun imzasını taşıyordu. Bu anılar, yakın tarihimize, İkinci Meşrutiyet dönemine, Milli Mücadeleye büyük bir ışık tutmakta aynı zamanda savaş sonrası Kafkasya’daki gelişmelere önemli bir açıklık getirmektedir. İşte Muhittin’in Ziya Gökalp’le ilgili değerlendirmesi bu anılar içinde yer almaktadır. Anılar içinde Ziya Gökalp’e ayrılmış dizi oldukça önemli bir yer tutar. Ama, Ziya Gökalp’le ilgili bibliyografyaya çalışmalarında bu anılara yer verilmez⁴. Ancak Uriel Heyd’in Ziya Gökalp üzerine yaptığı araştırmada bundan söz ettiğini görmekteyiz⁵, ancak o da derinlemesine bu anılardan pek yararlanmamıştır. Demek istediğim şu, Muhittin’in Ziya Gökalp üzerine yazdıkları şimdiye kadar pek dikkate alınmamıştır.

Gökalp üzerine yazı yazarların, eser bırakanların çoğu onu yakından tanımış ve çevresinde yer almıştır. Muhittin de öyle. Ancak onun eserinin pek bilinmemesi, bu anıların gazete koleksiyonları içinde unutulup gitmesiyle açıklanabilir. Tarafımızdan yayına hazırlanmakta olan bu anılar ortaya çıktığı zaman Muhittin’in bıraktığı eserin değeri ve önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Muhittin, Gökalp’i değerlendirebilecek donanıma sahiptir. Tanin’in başyazarı olarak fırkanın ileri gelenleriyle geniş bir iletişim içindeydi. İttihat Terakki’nin ve merkezi umumiye üyeleriyle birlikte çok yakından tanıyordu. Uzak ülkelere yapılan gezilerde onlara eşlik ediyordu. Geniş bir kültürün temsilcisiydi. Edebiyat öğretmenliği yanında tarihle ve sosyal bilimlerle yakından ilgileniyordu. Yaşamının daha sonraki yıllarında, Marksizminde etkisi altında kalarak kendine özgü bir tarih görüşü geliştirdi⁶.

Öte yandan Muhittin, Gökalp’i değerlendirmek için çok daha uygun bir zaman bulmuştu. Anılarını 1936-1937 yıllarında kaleme aldı. Bu zamana gelinceye kadar, Osmanlı İmparatorluğu dağılmış, laik temellere dayanan ulusal bir devlet kurulmuş, ekonomide ülke yapısal bir değişikliğe uğramıştı. Sözün kısası, Türkiye’ye yıllardan beri nefes aldırılmayan çalkantılar durulmuş ve büyük sıkıntılar artık geride kalmıştı. Lozan’ın imzalanması, Cumhuriyet’in

⁴ Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Hakkında bir Bibliyografya Denemesi*, İstanbul, 1949.

⁵ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri* (Çeviren, Kadir Günay), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1979.

⁶ Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet, Muhittin Birgen, (1885-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

ilanı, Halifeliğin kaldırılması, Medeni Kanunun kabulü, Yeni harflere geçilmesi gibi köklü dönüşümler meyvelerini çoktan vermeye başlamıştı.

Atatürk'ün anlatımıyla:

*“Uçurumun kenarında yıkık bir ülke.... Türli düşmanlarla kanlı boğuşmalar.... Yıllarca süren savaş.... ondan sonra, içerde ve dışarda saygıyla ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet, ve bunları başarmak için aramız devrimler.... İşte Türk genel devriminin bir kısa diyemi....”*⁷

Bütün bunlar göz önüne alınırsa, Muhittin'in bulunduğu noktadan geriye çok sağlıklı biçimde bakabildiğine tanık oluruz. Onun bu bakışında anılarla araştırma yöntemi iç içe girmiştir, diyebiliriz. Aslında Muhittin, Ziya Gökalp'i “İttihat ve Terakki devrinde Fikir Hareketleri” bağlamında değerlendirmiştir. Ama bu fikir hareketlerinin ağırlık merkezi Ziya Gökalp ve onun düşünceleridir⁸.

Muhittin, İkinci Meşrutiyet dönemi fikir hareketlerine geçmeden önce kendi çocukluğunda çektiği sıkıntılardan daha doğrusu bunalımlardan yola çıkmaktadır. Onun sıkıntısı şu idi: “Bundan kırk sene evvelki küçük Muhittin'in büyük bir derdi vardı. Kendisinin Türk olduğunu bilmek ve fakat mektepte etrafını kuşatan Türkten gayri her türlü unsur içinde kendisini garip ve dertli hissetmek!....” Niçin, çünkü çevresinde, sürekli olarak Türkten başka insanların “şereflerinden, necabetlerinden, kahramanlıklarından” söz edilirdi... “Türk denildiği zaman, hani şu İstanbul'un kaldırımalarında insanın ayağına altın dizileri dolaştığını duyup da İstanbul'a gelen, ona “Büyük bir kapıya yapış!” denildiği için kendisini bir konağın kapısına yapıştıran budala uşak tipi yok mu, işte bu tip hatıra gelirdi”

Muhittin, bu sıkıntısına babasına açtığı zaman, ondan şu yanıtı almıştı: “*Asıl şerefli, necabetli, kahraman bir millet varsa o da Türktür*”.... Bundan sonra Türklükle ilgili çeşitli eserleri okuyan Muhittin'de Türklük bilincinin yavaş yavaş uyandığı görülecektir.

Muhittin, ikinci Meşrutiyet öncesi ve sonrası da Osmanlı İmparatorluğu'nda düşünce akımlarının çarpıcı bir tablosunu çizer. II. Meşrutiyet öncesinde, kısa bir süre için gelişme gösteren tek “fikir hareketi” olarak Edebiyat-ı Cedide üzerinde durur. “*edebiyat-ı Cedide hem edebi hem de*

⁷ B.Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, TTK, Ankara, 1970, 472.

⁸ *Son Posta*, 27 İkincikânun – 3 Şubat 1937, no 2332-2339.

fikir hareketi idi. O tarihlerde uzun bir ufuk üstünden garba doğru atılmış en geniş penceresi bu hareketti. Fakat yarı taklitçi, yarı yaratıcı olan bu hareket de mütecanris ve sistematik bir fikir hareketi olmaktan ziyade yarım şuurlu bir yenileşme ve değişme hamlesi idi...”⁹

II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman ülke düşünsel yönden tam bir kargaşa içinde bulunuyordu. Tohum halinde bulunan müphem fikirler henüz sistemli olarak belirlenmiş açıklığa kavuşmuş değildi. Değişme hareketini savunanlar, garplılaşma isteyenler içinde olduğu kadar Tanzimatçılar, muhafazakârlar, İslamcılar arasında da ayrılıklar vardı¹⁰.

İşte böyle bir ortamda kendisini Ziya Gökalp olarak tanıtan, Türkçeyi taşralı ağzıyla konuşan kişi, Selanik’te toplanan İttihat ve Terakki Kongresine katılmış ve merkezi umumiye yerleşip kalmıştır¹¹.

O sıralarda çevresine birkaç genç alıp bunlarla birlikte *Genç Kalemler* diye bir dergi çıkardı ve bu dergide hem pratik hem de kuramsal yönden bir Türkçülük hareketi uyandırdı. Sonra bunun yanında bir de “Halk” ve “Halka Doğru” sözlerini kattı. Sonraları bu sözlerine daha başka bir şey karıştırdı: Cemiyet, İctimaiyat.... Selanik’ten gelip İstanbul’a yerleştikten sonra Gökalp, etrafına gittikçe sayıları artan bir takım *müritler* toplamaya ve kendisi de bunların arasında milli bir dergâh postuna oturmuş mürşit gibi mevki aldı¹².

Muhittin Birgen, Ziya Gökalp’in düşüncelerini şu noktalarda toplamaktadır.

- Tanzimat, bir Avrupalı taklit hareketidir. Halbuki Türkiye’nin Avrupalılığı temsile ihtiyacı vardır. Biçimsel taklit yerine bir ruhsal özümseme devrimi yapmak gerekir.

⁹ *Son Posta*, 28 ikincikânun 1937, 2333. Bu konuda Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret*, Ankara, 1947; Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret*, Ankara, 1947; Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret, Devir, Şahsiyet, Eser*, İstanbul, 1987.

¹⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, 1960. Aynı yazar, *İslamcılık Cereyanı*, 2. baskı, İstanbul, 1961.

¹¹ Ziya Gökalp’in Selanik’te tanıyanlar ve bazı şiiirlerini bilenler vardı. Kongre komisyonlarında gençlerin “Cemiyet-i Mukaddese”ye nasıl bağlanabileceği hakkında çözümler arıyordu. Talat Bey (Paşa), doğu vilayetleri halkından birinin de umumi merkezde bulunmasını faydalı görünce hatıra Ziya geldi. Kongreye teklif ettiler, Merkezi Umumi azalığına seçildi: Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, Hazırlayanlar: Aykut Kazancıgil-Cem Alpar, İstanbul, İkinci baskı, 1984,67.

¹² “Ziya Gökalp’te gördüğüm ilk vasıf bir nevi şeyhlik ve mürşitliktir. Tavır, hali, meselelere objektif olarak bakmaktan ziyade karşısındakine telkinlerde bulunmaya önem verisi hep Şark Şeyhlerinin ve mürşitlerinin yolunu takip etmektен hoşlandığını gösteriyor...” (Erişirgil, *Ziya Gökalp*, 16).

- Osmanlı İmparatorluğu hâlâ dinsel kurumlar üzerine duran bir saltanattır. Tanzimat bunu değiştirmemiş, bu saltanat içinde dinsel nitelikte yeni yeni saltanatlar yapmıştır. Bunları yıkıp dünyevi bir devlet kurmak ve bu devlet içinde Avrupalı kurumları yaratmak zorunludur. Din ve devlet ayrılmalıdır.

- Osmanlılık bir milliyet değildir. Bir milliyet yüzyılı olan yirminci yüzyılda, bir Türk Milliyeti yaratmak gerekir. Bu imparatorluk içinde egemen milliyet olacaktır.

- Erkek ile kadının toplum içindeki konumları arasında hak farkı bulunmamak gerekir.

Ziya Gökalp öncelikle İttihat ve Terakki içinde büyük bir rol oynadı¹³. İttihat ve Terakki'ye belirli bir sosyal ve siyasal inanç veren ruh oldu. O, merkezi umumide işe başlayıncaya kadar İttihat ve Terakki içinde sistemleşmiş bir fikir hareketi yoktu. İttihat ve Terakki'ye belirli bir sosyal ve siyasal akide veren de Ziya Gökalp oldu¹⁴. Çünkü o zamana kadar bütün fikirler genellikle biçimsel ve zahiri görünüşlere ait şeylerdi. O, ilk kez, Avrupa'yı Türke göre okumuş, Türk gözüyle incelemiş ve Türk ruhuyla anlamış bir insan olarak ortaya çıkıyordu. Birgen'in anlatımına göre: "Avrupa'yı hiç görmemiş olmasına rağmen, sırf şark kaynaklarını iyi incelemiş, Avrupa'nın ilmini iyi anlamış bir insan olarak Türk için yeni ve tamamen Avrupalı bir ruh yaratıyordu"¹⁵. İkinci Meşrutiyet döneminde sağ akımlar da oldukça güçlüydü. Sırat-ı Mustakim dergisi bunun öncülüğünü yapıyordu. Sürekli bir garplılıktan yana olanlar düşüncelerini açık sesle ortaya koymıyorlardı¹⁶. İşte onların başarmakta güçlük çektikleri şeyleri Ziya Gökalp yaptı.

İttihat ve Terakki merkezi umumisi önceleri Ziya Gökalp'e biraz yabancı kalmış, biraz da şüphe ve tereddütle bakmıştı. Ancak Gökalp, sonradan merkezi umumi üyelerini birer birer kazandığı için İttihat ve Terakki de onun düşüncelerini hayata geçirmeye değer buldu. *Yeni Mecmua*, bu hareketin merkezi oldu. Yeni Mecmua, Türkiye'de yeni bir hayat, yeni bir hayat anlayışı

¹³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III. İttihat ve Terakki*, Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1989, tür. yer.

¹⁴ *Son Posta*, 29 İnkincânun 1937, 2334.

¹⁵ *Son Posta*, 29 İnkincânun 1937, 2334.

¹⁶ Garplılığa akımının önde gelen temsilcilerinden biri de Dr. Abdullah Cevdet idi. Bu konuda bk. M.Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet*, İstanbul, 1981.

vermek isteyen bir hareketin yayın organıydı. Kaldı ki İttihat ve Terakkinin fikir hareketlerine ağırlık vermesi daha çok savaşın ortalarına doğrudur.

Neydi Yeni Hayat? Mehmet emin Erişirgil'e göre¹⁷, Sultan Hamit döneminde ve Meşrutiyet'in ilk yıllarında "Yeni Hayat" sözünün sihirli bir anlamı vardı. Aydınların gözünde bu söz, başlı başına bir ufuk açardı. Bu iki sözcük, başlangıçta Türkiye dışında yaşamaktı. Ziya Gökalp, Selanik'te iken "Yeni lisan, yeni hayatın bir parçasıdır" demişti. Ancak bu yeni hayatın tanımı için yeterli değildi. Kendisi bu kavrama bu başlık altında yazdığı makalede açıklık getirmiştir. Ona göre Türk'ün Kurtuluşu ve kendini bir "millet" olarak tanıması ve tanıtmayı ancak eski değerleri atıp yeni değer kurumları oluşturmasıyla sağlanabilirdi. Hayat ise en geniş anlamda bir toplumu ekonomi, aile, sanat, felsefe, ahlak, hukuk ve siyaset gibi bütün kurumlarıyla kucaklayan bir yaşama düzenidir¹⁸. Anlaşıldığına göre Yeni Hayat yalnız Meşrutiyet kuşağı için değil, Cumhuriyet gençliği için de bir ülkü olmuş ve dönemin büyük aydınlarından Hasan-Âli-Yücel, bu başlık altında bir şiir yazmıştır. 1926'da yazılan bu uzun şiirin ilk dördlüğü şöyledir:

*Dıymadan düşünmek yok dinimizde
Biz kalp adamıyız, gönül eriyiz.
İnsanız, insanlık esastır bizde;
Ne ciniz, ne melek, ne de periyiz.*

Ziya Gökalp, çevresine Muhittin Birgen'in "Müritler" olarak nitelendirdiği bir çok genç toplamıştır. Köprülüzade Fuat, Ahmet Refik gibi bilim adamları, Celal Sahir, Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Orhan Seyfi gibi şair ve yazarlar bunların içinde ilk akla gelenlerdir. Ünlü *Milli Telebbular Mecmuası* da onun eseridir.

Toplantılar, Türk Ocağı'nın merkez binasında yapılırdı. Bu toplantılardan birine katılan Enver Behnan Şapolyo¹⁹, izlenimlerini şöyle anlatmaktadır:

¹⁷ Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romansı Ziya Gökalp*, Remzi, İstanbul, 1984, 74.

¹⁸ Ziya Gökalp, "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler", *Yeni Mecmua*, II/25'den alıntı: Ziya Soman, "Ziya Gökalp'in İdealizmi ve Mehmet İzzet", *Türk Kültürü*, 36 (Ekim 1965), 944-951.

¹⁹ Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp İttihatı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul, 1974, 2. baskı, 147-148.

“İstanbul Sultanisi’nde öğrenciyken, bir akşam Türk Gücü’nün eğlencesinde bulundum. Toplantı bittikten sonra yukarı kata çıktım. Çini tablolarla süslenmiş bir odanın kapısından salona baktım. Kanepenin ucunda boynu sağa bükülmüş tıknaz bir adam oturuyordu. Ağır ağır konuşuyor, çevresindekiler de ilgiyle dinliyorlardı. Saatler geçiyor, ama bu adam susmuyor, karşısındakilerde de bir bıkkınlık görülmüyordu. Gök karardı, ışıklar yakıldı; bu tıknaz pos bıyıklı adam şimdi de konuşuyor; kadın, erkek, genç, ihtiyar, üstelik ak sakallı yaşlılar ilgiyle dinliyorlardı. Konuştukları arasında “Totem, sosyal vicdan, ülkü, Türkçülük, Alfred Fuyye, Durkheim gibi sözcükler duyuyor, ama bir şey anlamıyordum.

.....

Dayanamadım, yanımdaki uzun saçlı, pelerinli, filozof kılıklı adama sordum:

“Bu, kim acaba?”

Karşılık çok kısaydı:

“Ziya Gökalp!”

Burada şu noktayı da belirtmeyi gerekli görüyoruz. Ziya Gökalp, memleketi olan Diyarbakır’da sağlam bir Doğu kültürü kazandı. Baytar Mektebi’ndeki dersler ona bilimsel düşünmenin anahtarını verdi. Kendi kendine öğrendiği Fransızca ise Ziya Gökalp’e Batı uygarlığının kapılarını açtı. Toplumun sorunlarını çözümlemek için de ilm-i içtima dediği sosyolojinin yöntemlerini kullandı. Bu bilim dalının ülkemize yerleşmesinde ve üniversitede (Darülfünun) başlı başına bir kürsü haline gelmesinde Gökalp’in rolü büyüktür. Mehmet İzzet, sosyolojinin ülkemizde tutunmasında, Ziya Gökalp’e duyulan saygının son derece etkili olduğunu dile getirmektedir.

Gökalp’in sosyolojide çıkış noktası Durkheim oldu. Ancak Gökalp’i doğrudan doğruya onun taklitçisi olarak görmek yanlıştır. O, Durkheim Sosyolojisini incelemekle yetinmemiş, Batının Rönesans ve Aydınlanma dönemlerinin bütün düşünürlerinin eserlerini gözden geçirmiştir.

Gökalp, İttihat ve Terakki merkezinde esnaf örgütü, ulusal eğitim, kadın hakları, gayri Müslim sorunları vb. sorunlarla ilgileniyor, her şeyin aslına, köküne inmek istiyordu. Sözelimi esnaf örgütünün köklerini bulmak için

Ankara'ya bir uzman göndermiş. Ahilerin son Ahibabalarının kurumlarını incelettirmişitr²⁰.

Başka bir gün, Gökalp kadın ve aile hukukunu ele alır. Onu uzun uzun açıklar ve kadınla erkek arasındaki hukuk birliğinin toplumun gelişmesi açısından önemini anlatmaya çalışır²¹. Bu konferanslarda ya da söyleşilerde kadınların tesettürüne karşı çıkar. Talat Paşa, arada bir şöyle bir soru sorar:

- Peki hoca, demek biz bu kadınların başlarını açmalıyız!

O tarihte kadınların başlarını açmak!... Olur şey değildi. Oysa Enver Paşa, merkez komutanı Cevat Beye buyruk vererek, kadınların topuklarını bile kapatmaya çalışıyordu. Talat Paşa'nın basit, fakat temiz bir Türk ruhu vardır. O, Türkün "eş" diye yanına aldığı kadının umacı gibi kapatılmasına karşıdır. Ziya Gökalp'te böyle düşünceler gördükçe bundan sevinç duymaktadır. Kaldı ki İttihat ve Terakki üçlüsü içinde Gökalp'i en çok destekleyen de Talat Paşa'dır.

Gökalp'in bu konudaki düşüncelerini daha da sistemleştirdiğini görüyoruz. "Kadın" şiirinde şöyle der:

Cemiyetin üç rüknü var: Birincisi aile!

Bu diyanet yuvasını kuran sensin, kadındır!

Medeniyet bayrağını sensin alan ilk ele

Altın harfle yazılacak ona senin adındır!

diyerek, öncelikle kadının toplumdaki yerini belirler ve kadın ile erkek arasında hak birliğini çeşitli yerlerde anlatır.

"Meslek Kadını" başlığı altında yazdığı bir şiirde, kadına meslek kapılarını açacak, ona yaşamda çalışma ve kazanma hakkını verecek bütün çağdaş düşüncelerini bir araya toplamıştır. Gökalp, kadının toplum içindeki zayıf konumundan söz eden şiirini de şöyle bitiriyordu²²:

Diğer haklar için milli mahkemeler açmışız

Aileyi bırakmışız medresenin elinde....

²⁰ Şapolyo, Ziya Gökalp, 148.

²¹ Son Posta, 30 İkincikânun 1937, 2335.

²² Son Posta, 1 Şubat 1937, 2337.

*Bilmem niçin kadınlığa ait işten kaçmışız,
Ya onun da bir emeği yok mu bu Türk ilinde?
Yoksa O mu iğnesinden kanlı süngü yaparak
Haklarını pençemizden ihtilalle alacak?*

Gökalp, kadını, bir meslek kadını olarak görür. Onun düşünsel yönden gelişmesini savunur. Onu eğitmenin de topluma düşen bir görev olduğunu vurgular:

*Kadın çalışmazsa fikri yükselmez
Tabii o zaman size denk gelmez.
Diyorsunuz onun eksiktir akli
Artırmak istiyor, değil mi haklı?
Kadın yükselmezse alçalır vatan
Samimi olamaz onsuz bir irfan.*

Burada, *Kadın yükselmezse alçalır vatan* dizesi üzerinde önemle durmak gerekir. Bilindiği gibi Fikret, “Hemşirem için” yazdığı ünlü şiirinde:

Elbet sefil olursa kadın, alçalır beşer

der. Bu dizenin Atatürk tarafından 1925 yılında İzmir’de Kız Öğretmen Okulunu ziyaretinde yinelediğini belirtmek gerekir.

Ziya Gökalp’e göre, kadın-erkek ayrılığının temelinde fiziksel değil, fakat toplumsal nedenler yatmaktadır. O halde bu da sosyal devrimlerle giderilebilir²³. Kadın hakları, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş felsefesinin temel amacıdır. Cumhuriyetin kurucusu Atatürk, kadın haklarının gerçekleşmesinde en ileri adımları atmaktan geri kalmamıştır²⁴.

Ziya Gökalp, devlet ile dinin birbirinden ayrılması gerektiğini bir formül halinde ifade eden ilk düşünür olmuştur²⁵.

*Devlet ile medrese ayrı iki alandır,
Müftü ile halife birbirine karışmaz.*

²³ Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Üzerine Notlar*, İstanbul, 1965, 36-40.

²⁴ Enver Ziya Karal, “Atatürk ve Kadın Sorunu”, *Atatürk ve Devrim*, METU Pres, Ankara, 1988, 105-113.

²⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973, ttr. yer.

*Ayrıysa da bu iki kuvvet daim tev'emdir,
Nüfuz bendedir diyerek birbiriyle barışmaz!*

Gökalp bu konudaki düşüncelerini son derece sağlam bir raporda dile getirerek bunu İttihat ve Terakki genel örgütüne sonra da 1917 sonbaharındaki kongresine getirdi. O, sorunu hem sosyoloji ve hem hukuk bakımlarından hem de İslam tarihinin gelişmesi açısından uzun uzun inceleyerek KAZA ile İFTA'yı birbirinden ayırıyor, kazayı devlete itfayı da bilime bırakıyordu. Sözün kısası devlette, hukukta, bilimde var olan ikilik kayboluyordu.

Birgen şöyle bir yorumda bulunuyor:

“Ziya'nın tarihe ve ilme istinat eden bu tezi o kadar kuvvetli idi ki İttihat ve Terakki içinde, o tarihte, kuvvetleri küçük olmayan hocaların hemen kâfesi hakikat karşısında boyun eğmişler, kongrede onun tezini müdafaaya mecbur olmuşlardı.”²⁶

1917 Kongresi, İttihatçı “iktidarın” son kongresi olmuştur. Siyasal program, laik, milliyetçi ve sosyo-ekonomik yenilikleri öngörmüştür. Ayrıca hukuk alanında, özellikle aile hukukunda (evlilik, boşanma) önemli yenilikler getirmiştir²⁷.

Ziya Gökalp'in doğrudan doğruya eleştirdiği iki kurum vardır. Bunlardan biri evkaf diğeri de Bâb-ı Meşihat idi. Gökalp biri devletin, diğeri evkafın olmak üzere iki bütçe bulunmasını kabul etmiyordu. Bunları birleştiriyor, evkafı tasfiye ediyordu:

Bir devletin olmaz iki hazinesi

Biri evkaf ötekisi beytülmal.

Meclisten, her Meşrutiyet senesi

İki bütçe edilemez istihsal

(...)

Asri devlet olacaksa mutlaka

Denilmeli hususidir vakıflar

²⁶ *Son Posta*, 1 Şubat 1917, 2337. 1917 Kongresi için bk. Erişirgil, *Ziya Gökalp*, 156-171.

²⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, III, 238-239.

Şart-ı vâkıf bunu eder iktiza,

Yoksa ona ait olan yer yutar!

Gökalp'in Bab-ı Meşihat'ı hedef alan şiiri, 1918'de yayımlandığı *Yeni Hayat* adlı kitabında yer alacakken sansür tarafından yasaklanmış, bu nedenle basılan nüshalar da imha edilmiştir. 1922 yılında Almanya'da Türkiyedeki dinsel reform üzerine yazılan bir kitapta bu şiir olduğu gibi yer almıştır²⁸. Bu şiirin bütünü şudur:

*Bir devlet ki hukukunu kendi doğurmaz,
Kanununa "gökten inmiş değişemez" der;
O, asla bir devlet değil, müstakil durmaz,
Değişmeyen bir varlığı taşıyamaz yer!*

*Bir meşihat makamı ki dine hizmeti
Hukuk, ilim işleriyle uğraşmak sayar,
Bir taraftan bozar iken adli, hikmeti,
Öte yandan halk içine kayıtsızlık yayar!*

*Hakim olan millet midir, meşihat mıdır?
Milli Meclis, Mebusan mı? Bâb-ı Fetva mı?
Meşrutiyet bir hile-i Şeriat mıdır?
Hür bir millet olduğumuz yoksa rüya mı?*

*Hep ikidir teşri, kaza, mahkeme, ilâm;
Devlet dine kanun yapar, dinse devlete....
Sarıklılar memur olur.. fesliler imam.*

²⁸ Dr. A. Fischer, *Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei*, Leipzig, 1922, 62; C.O. Tütengil, "Bir din Dersi", Cumhuriyet, gazete keşiği, tarihini almayı unutmuşum. Ayrıca bk. Gotthard Jasckhe, *Yeni Türkiye'de İslamîlik* (Çev. Hayrullah Örs), Ankara, 1972, 14-17.

Devlet benzer meşihata din hükümete!

Bir devletle bir meşihat anlaşır ama!

Bir ülkede iki devlet mukarin olmaz;

Bir vicdanda ilimle din kaynaşır ama!

İki ilim, iki hukuk, iki din olmaz.

İlmi bırak külliyeye, adli devlete;

Sen sadece diyanetin neşrine çalış!

Muradsa nail olmak haklı hürmete

Asra uyan vazifeni yapmağa çalış!

Ziya Gökalp'in düşünceleri artık kesin olarak İttihat ve Terakki'ye mal oluyor geriye bunları uygulamak kalıyordu. Fakat İttihat ve Terakki bunların pek azını uygulamak fırsatını bulabildi. Nitekim daha 1916 kongresinde, Şeyhülislamlik örgütü düzenleniyor, yargı yetkisi meşihatın elinden alınıyor, medreselerin ıslahı isteniyordu. Ayrıca bütün mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bütün okullar da Maarif Nezareti'ne bağlanıyordu. Evkaf Nezareti'ne bağlı olan öğretim kurumları da bunların dışında tutulmuyordu²⁹. Ama savaş içinde bütün bunlar bir tasarı olmaktan öteye gidemedi. Yalnız 1917 yılında "Hukuk-ı Aile Kararnamesi" diye geçici bir yasa çıkartıldı. Bunda karı ile koca ve erkekle kadın arasında bir hukuk eşitliği kurulması yoluna gidildi. Bu kararname, Mecelle'nin yarıda kalmış işini tamamlama girişimidir³⁰. Ancak bu kanun, hâlâ din ve dünya yan-yanalığını yansıtan bir kararnamedir. Yasada, Müslümanlar, Museviler, Hıristiyanlar için ayrı maddeler bulunur; kilişe ve geleneksel hukuk öğelerini taşır³¹. Mütarekede bu kararname yürürlükten kaldırılır.

Muhittin'e göre, Ziya Gökalp "*Hürriyet*" fikri yerine, cemiyet bağını, "*hak*" fikri yerine *vazife* fikrini getiriyordu. Bunun için *Ahlak* başlıklı şiirinde bu konudaki düşüncelerini şöyle anlatıyordu:

²⁹ Tunaya, III, 237-238.

³⁰ Berkes, Çağdaşlaşma, 405.

³¹ Berkes, Çağdaşlaşma, 405.

*Ahlak yolu pek dardır,
Tetik bas, önü yarıdır.
Sakın "hakkım var" deme,
Hak yok vazife vardır.*

*Hak milletin, şan onun
Sen öl ki, o yaşasın
Dökülecek kan onun...
(...)*

Buradaki "o" toplum demektir. Toplumun birey üzerindeki hakkını bu kadar güçlü olarak dile getiren Gökalp, bütün inkılap esaslarını da yıkıyordu³². "Vazife" başlıklı şiirinde:

*Gözlerimi kaparım?
Vazifemi yaparım*

diyordu. Böylece Gökalp, topluma bireyin üstünde bir yer veriyor, onu "vazife=ödev" ile kendisine bağlıyordu. Aşağı yukarı aynı tarihlerde Tevfik Fikret de:

*Vatan için ölmek de var
Fakat borcun yaşamaktır*

diyordu.

Gökalp, köy ve köylü sorunlarına da eğilmekten geri kalmamıştır. Gökalp, evinde, tarlasında özgür bir köylü görmek ister. Ama bu pek olanaklı görülmemektedir. Çünkü köylü; müldezimin, faizcinin ve tüccarın pençesinde inlemektedir. Ancak, aşar'ın kaldırılması, bankaların açılması ve zirai sendikaların kurulmasıyla sorunların aşılabacağına da inanıyor:

*Ey Türk, senin köyün hür bir yuvadır.
Çiftlik değil, yoktur beyi, ağası...
Her köylünün var bir çifti, tarlası,
Öz evinde o hem bey, hem ağadır...*

³² *Son Posta*, 31 İnkılcânun 1937, 2336.

.....
Lakin ey Türk, bu mesut köy bitiyor?
Mültezimin faizcinin, tüccarın
Pençesinde.... Diyor: "Beni Kurtarın!"
Bu üç işi senden çabuk istiyor:
"Kaldır âşar usulünü, aç banka,
Yap her semtte bir zirai sendika!"

Ziya Gökalp'in köy için istediği zirai sendika, Fransa'da mevcut olan bir çeşit köy kooperatifidir. Kooperatifçilik alanında yapılanlar henüz deneme aşamasındadır. Köyün ekonomik örgütlenmesinde sendika tipine olan eğilimi Durkheim'in etkisiyle açıklanabilir. Durkheim ise bu alanda güçlü değildir³³.

Muhittin Birgen, Gökalp'in İttihat ve Terakki'ye kabul ettirdiği düşünceler arasında ekonomik sorunların bulunmadığını söyler. "O, Türkiye'de yeni hukuk esaslarına göre bir devlet kuruyor, fakat bunun iktisadi temellerini düşünmüyordu. Halbuki Türkiye o zaman bilhassa iktisadi temelden mahrum bulunuyordu. Asıl kurulması lazım gelen şey de bu idi³⁴."

Ancak Gökalp'in ekonomik sorunlara büsbütün yabancı kalmadığı da bir gerçektir. Çalışmalarında "Milli İktisat"ın içeriği ve tanımı üzerinde durmuş ve bünyemize uyacak iktisadi sistemi araştırma yoluna gitmiştir³⁵. Muhittin'in bu bağlamda Ziya Gökalp'i eleştirmesi şuradan kaynaklanıyordu: kendisi, özellikle Memduh Şevket Esenda'la Kör Ali İhsan'ın³⁶ geliştirdikleri "Mesleki Temsil" sistemine taraftardır. Taraftar olmanın ötesinde bu sistemin kuramsal çözümlemelerini de yapmıştır. Hatta aralarında, Muhittin'in de bulunduğu İttihatçılar, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bu programı kabul ettirmek istemişlerse de bunda başarılı olamamışlardır. Muhittin'in Ankara'dan ayrılarak Kafkasya'ya gitmesinin temelinde böyle bir başarısızlık da yatmaktadır.

³³ *Son Posta*, 31 İkindikânun 1937, 2336.

³⁴ *Son Posta*, 3 Şubat 1937, 2339.

³⁵ Rıfât Önsoy, "Ziya Gökalp'in İktisadi Görüşleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-82), 355-366. Krş Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1963, 121-123.

³⁶ Selim İlkin-İlhan Tekeli, "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili - Mesleki Programı", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, 1923-1938, İstanbul, 1973, 283-363.

Sonuç olarak Muhittin Birgen, Gökalp'i en iyi anlayan ve değerlendirenlerden biridir, diyebiliriz. O Gökalp'i ve "eser"ini ayrıntılı olarak çözümlemiş ve şu sonuçlara varmıştır³⁷:

"Ziya'nın tasavvur ettiği yenileşmeyi en bariz karakteri ile ifade etmek üzere şunu söylemek lazımdır: O bir inkılapçı olmaktan ziyade bir tamirci, bir yenileştirici idi. İmparatorluk binasının çürümüş kısımlarını yıkıyor, bunlara yenilerini ilave ediyordu.

Mesela:

Dili Türkçeleştiriyor, fakat harflere dokunmuyordu.

Osmanlı oğulları ailesinin çürüdüğünü biliyor fakat padişah ve hilafet müessesesine dokunmaya cesaret edemiyordu.

Kadını mesleğe sokuyor, fakat onu tamamen açma fikrini açıkça neşredemiyor, bunu zamana bırakıyordu. "Tedricen o kendiliğinden olur" diyordu.

Laik bir devletin bütün prensiplerini koruyor, fakat "ifta" ile "kaza" tekerlemesini bizzat Şeriat ilimlerinden çıkararak icap ederse "kadı" olan padişaha halife unvanı vermeyi bile göze alıyordu.

Nihayet devlete demokratik bir şekil veriyor, fakat Türkiye'nin istila kuvvetleri kalmamış olduğunu düşünmeyerek:

Rusya yıkılıp viran olacak

Türkiye büyüyip Turan olacak

diye memleketi emperyalizme sevk ediyordu.

Hülasa Ziya, Türkiye'yi yenileştiriyor, fakat her şeyi yıkarak yeniden tam bir Avrupalı cemiyet yapmaya cesaret edemiyerek onu Şarklı bir cemiyet olarak muhafazaya lüzum görüyordu. Bundan dolayı, Türkiye'yi biraz "kendisi" gibi bir şey yapmak istedi: İdealist, hayalci, hisle dolu bir alem! Makine devrimin, hayatı nasıl maddileştirdiğini, maddi kuvvetlerin his ve hayale nasıl tahakküm ettiğini ve bir kelime ile, bu asırda milletin nasıl bir iktisadi teşkilat küllünden ibaret bulunduğunu Ziya anlamamıştır. Bunlardan başka her şeyi anlamış, yalnız bu noktada aksamıştır."

³⁷ *Son Posta*, 3 Şubat 1937, 2339.

ABSTRACT

Works about Ziya Gökalp were initially written by those around or close to him. There is no doubt that about the significance of these Works of Kazım Nami, Emin Erişirgil, Enver Şapolyo etc compromise this group. On the other hand, there is also someone who knew him well and has given a remarkable place in his memoirs. This person is Muhittin Birgen. Birgen belonged to the left wing of İttihat ve Terakki. He was renowned as the editorial writer as the newspaper Tanin. He has the opportunity to know Ziya Gökalp personally and has been around his circle of friends. Thank to this, he has been able to appraise Gökalp substantially. Besides, Muhittin had great interest in social sciences, history, economics and sociology etc. At the same time, he was a professor of literature and he had even written a book about this subject. He was also among the pioneer people who translated the novel "Mother". This background of Muhittin certainly contributed to his fair evaluation of Gökalp. In his memoirs published in Son Posta newspaper between 1936-37, Muhittin Birgen has discussed Ziya Gökalp with qualification. However, these memoirs have not been the focus of scholarly attention and the importance of these memoirs for the appreciation of Ziya Gökalp has not been understood. Although Prof Uriel Heyd, who has authored a book on Gökalp, talks about these memoirs, it is apparent that he has not taken substantive advantage of this source in his Works. Even Cavit Orhan Tutengil, who has prepared a very detailed bibliography on Gökalp, does not mention this source. Muhittin is one of the writers who thoroughly evaluate Gökalp. In his work, he first portrays Gökalp's mode of thinking then discusses his keystones of thought, his objectives and the influence of his Works in detail. In this paper, we will be evaluating the information given by Muhittin Birgen about Ziya Gökalp.